

Цибра Микола Федорович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК: 171

МОРАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я ЯК ІНДИКАТОР СВОБОДИ ОСОБИСТОСТІ

В статті розглядаються наукові основи категорії «моральне здоров'я» особистості, її філософські, соціально – психологічні особливості. Пропонуються практичні рекомендації для виховання особистості, формування людини прогресивного світогляду та дій, направлених на гуманізацію суспільства.

Ключові слова: моральне здоров'я, гуманізм, світогляд, свобода, терпимість.

НРАВСТВЕННОЕ ЗДОРОВЬЕ КАК ИНДИКАТОР СВОБОДЫ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматриваются научные основы категории «нравственное здоровье» личности, ее философские, социально-психологические особенности. Предлагаются практические рекомендации для воспитания личности, формирования человека прогрессивного мировоззрения та действия, направленных на гуманизацию общества.

Ключевые слова: нравственное здоровье, гуманизм, мировоззрение, свобода, терпимость.

MORAL HEALTH AS INDICATOR OF INDIVIDUAL FREEDOM

In the article scientific bases of category "are examined moral health" of personality, her philosophical, socially are psychological features. Practical recommendations are offered for education of personality, forming of man of progressive world view and actions sent to humanizing of society.

Key words: moral health, humanism, world view, freedom, tolerance.

На початку ХХІ ст., у нашому соціумі, гостро постали питання невизначеності та суспільної нестабільності. Процеси набули показових рис у кризовій ситуації української громади. Спостерігається значне падіння моральності, втрачено низку інших культурологічних норм і цінностей, порушуються традиції. Деградують істинні соціальні структури та інститути, втрачаючи моральні платформи на яких існує і будується кожне суспільство. Ці чинники обумовили підвищений інтерес до людини та її ролі у системі суспільних зв'язків. Центральними є питання пошуку духовних орієнтирів розвитку особистості, її соціальної адаптації та самоствердження у товаристві, що трансформується з небаченою досі швидкістю.

Апріорі, ключову роль у житті окремої людини, і суспільства у цілому, відіграють моральні орієнтири. На підставі моральних чинників кожна особистість формує свій власний моральний скарб, як опору і важіль повсякденного життя і відносин у суспільстві.

Останні десятиріччя опубліковано значну кількість праць з питань формування морального світу особистості [1;2;3;6;7;8;]. Характерні розгляди таких носіїв моральності: суспільство, соціальна група, колектив, тип особистості. Значно менше робіт, в яких аналізується моральність на рівні окремого індивіда. В розробках цих питань не вистачає конкретності та наглядності. Визнано доцільним зосередити увагу вчених на більш глибокому осмисленні актуальних питань сучасної теорії особистості та на проблемі її

морального здоров'я. Поле діяльності особистості – колектив, громада, людина пов'язана з оточенням і повинна напрацьовувати у собі певні моральні якості.

Інтегрованим показником моральних якостей особистості, одним з основних критеріїв досконалості, виступає її моральне здоров'я, як соціально-філософська категорія, що генетично пов'язана з поняттям «здоров'я». Термін «здоров'я» прийшов у гуманітарні науки з медицини, що означає природній стан організму, який характеризує його врівноваженість з навколишнім середовищем та відсутність будь-яких хворобливих ознак.

Поняття «здоров'я» (поряд з поняттями «стратегія», «тактика», «позиція», запозичено з термінології інших наук) увійшло до наукової та популярної літератури для позначення критично визначених відношень суб'єкта діяльності в об'єктивних умовах. Саме поняття «здоров'я» означає ординарну, домірну діяльність організму, його психічне благополуччя. Для кожного конкретного випадку це поняття має своє значення, власну доказову базу, або свій аспект аргументів.

Здорові відносини у міжнародній політиці означають співробітництво у сферах міждержавної діяльності. Здоровий побут – стан побуту, сприяє повноцінному відновленню фізичних та духовних сил. Коли виникає питання про моральне здоров'я особистості, то за звичай приймаються до уваги певні характеристики морального статусу, які детермінуються функціональним станом моральності суспільства. Це означає, що в особистості склалася якісна різноманітність моральних рис з їх колективістським значенням, а також нормативно-ціннісною єдністю з прагненнями інших людей, якими особистість керується у своїй діяльності. У давнину вираз «гарна людина» був пов'язаний з уявою про людину гармонійну, розвинуту і фізично, і психічно; врівноважену, досвідчену, що учиняє у відповідності із законами моралі; особою, схильною до життя на користь суспільства.

Моральне здоров'я складається у процесі формування моральності людини, її розвитку та накопичення власного морального досвіду. Продуктом морального розвитку можна вважати повноцінну моральну особистість. Але це, у певному відношенні, не наслідок, а процес, хоча у ньому можна виділити, як відносно стаціонарні складові, так і динамічні прояви. До перших відносяться моральні орієнтири та цінності, моральні якості, загальні життєві принципи та ідеали. У динамічну частину моральної свідомості входить її моральний досвід. Особиста моральність етично зрілого індивіда знаходиться у відповідності з нормами та правилами, що прийняті суспільством.

Напрошується висновок, що моральне здоров'я відображує оціночний стан індивідів в їх діяльності, виступає якісним показником прояву індивідуальної сутності особистості, отже, є однією з соціальних характеристик свободи особистості. Сферами прояву морального здоров'я є практичне та духовне життя суспільства. Моральне здоров'я не зводиться до певних етичних максим, а детермінується суспільним буттям індивідів. Процес становлення морального здоров'я здійснюється у конкретних життєвих обставинах і опосередковується сукупністю потреб та інтересів, які полягають поза мораллю, але набули певного морального значення, що і витікає із специфіки моралі, як форми суспільної свідомості. Така обумовленість не є чисто механічною, оскільки моральне здоров'я формується з участю свідомості, в якій можна спостерігати адекватне чи викривлене відображення суспільних потреб і завдань.

Можна говорити, як про моральне здоров'я окремої особистості, так і про моральне здоров'я суспільства у цілому. В основі морального здоров'я держави лежить моральне здоров'я народу. Моральне здоров'я суспільства базується на братерських взаємовідносинах, взаємоповазі, гуманізмі, повазі до інших народів та їх культур. Людське здоров'я містить у собі різні складові: здоров'я фізичне, психічне, моральне, соціальне, екологічне, естетичне, тощо. З часів Київської Русі до нас дійшла формула повноцінної, т.т. фізичної та морально здорової людини: «У здоровому тілі – здоровий дух». Моральне здоров'я – це внутрішня людська краса і спокій. Це такий стан особистості, перебуваючи в якому, ми при будь-яких

обставинах, здатні вільно вибирати те, що нам до снаги, що нам відповідає за суттю. Стан внутрішньої свободи складає фундамент позитивних переживань: любові, щастя, гармонії, впевненості, активності, життєвої наснаги.

Моральне здоров'я особистості відображає її відношення до сукупності життєвих умов, якими вона охоплена. Оскільки умови прямо торкаються її інтересів, то вона не може відноситися до них індивідуально. У силу означеного, вона завжди буде віддавати перевагу чомусь визначеному. Ці переваги, у свою чергу, детермінуються потребами, інтересами і безпосередньо проявляються у моральних орієнтаціях особистості. Ступінь реагування на зовнішні фактори у кожного різна. Вона залежить від глибини розуміння особистістю суспільних проблем, від особистих переконань, сили волі, і, безумовно, від інтенсивності зовнішніх впливів. Можливість такого реагування широка. Відповідно і особистість може бути морально здоровою або неповноцінною, тобто, морально нездоровою. Моральне здоров'я чи нездоров'я, говорять про якість діяльності особистості у реалізації своїх орієнтацій на суспільний і особистий інтерес. Іншими словами, моральне здоров'я чи нездоров'я, є одним із індикаторів свободи особистості.

Моральне здоров'я – це соціально-філософська категорія, оскільки це перш за все світоглядно-змістовне судження, яке є найбільш загальним та суттєвим поняттям, що виявляє одну з основних форм сутнісної потреби особистості у прояві та закріпленні у суспільній свідомості своїх кращих індивідуальних якостей. Це обумовленість діями своєї внутрішньої гідності; це повага до себе за здійснене Добро, задоволеність, яка прагне до нових дій більш досконалих, тому що вони насичені досвідом та подякою людей.

На теперішньому етапі суспільного розвитку проблема ця не знята, але з абсолютною переконаністю можна сказати, що ключ до її рішення в кожній особистості в самоорганізації. Необхідно забезпечити вирішення проблеми «з середини» самої особистості, створити максимум умов для духовного розвитку. Дуже багато залежить від майстерності духовних вчителів, їх правдивості, щирості, освіченості. Об'єктивна реальність дозволяє сподіватися на успіх.

Буття кожної окремої особистості неоднозначне. Проаналізувати всі моменти, всі стани, в яких індивіду доводиться перебувати на протязі життя, складно і немає такої необхідності. Спробуємо уможливити прослідкувати розвиток негативного морального здоров'я, нижчого за своїм рівнем. Фізики називають схожий стан у природі «чорними дірками». Нагадаємо, що при данному явищі сила гравітації така, що ніякі частинки не можуть вирватися з поля її тяжіння назовні. Навіть світло у такому фізичному стані матерії стає темрявою. Дещо схоже відбувається з деякими людьми. «Я» у подібних індивідів досягає такої гіпертрофованої самоцінності, такого егоцентризму, що за його межами ніяких інтересів не існує. Зконцентрованою «на справі» вони камуфлюють свою однобічність, виторговуючи собі виправдання, а іколи навіть – лідерство. Чекаючи допомоги, співучасті від таких «лідерів» марно.

Чудові характеристики «яскравої» посередності ми знаходимо у Ф. М. Достоєвського: «Но что мы говорим о гласности! Всегда, во всяком обществе есть так называемая золотая посредственность, претендующая на первенство. Эти золотые страшно самолюбивы. Они с уничтожающим презрением и нахальной дерзостью смотрят на всех неблестящих, неизвестных, еще темных людей. Они-то первыми и начинают бросать камни в каждого новатора. И как они злы, как тупы бывают в своем преследовании всякой новой идеи, еще не успевшей войти в сознание всего общества. А потом какие крикуны выходят из них, какие рьяные и вместе с тем тупые последователи этой же самой идеи, когда она получает преобладающее значение в обществе, несмотря на то, что они ее и преследовали вначале. Разумеется, они поймут наконец новую мысль, но поймут всегда после всех, всегда грубо, ограничено, тупо и никак не допускают соображения, что если идея верна, то она способна к развитию, а если способна к развитию, то непременно со временем должна уступить другой

идеє, из нее же вышедшей, ее же дополняющей, но уже соответствующей новым потребностям нового поколения. Но золотые не понимают новых потребностей, а что касается до нового поколения, то они всегда ненавидят его и смотрят на него свысока. Это их отличительнейшая черта»[5. с.61].

«Золоті», а у сучасній транскрипції, «мажори», їх зарозумілий егоїзм небезпечні для суспільства ще й позірною привабливістю цілеспрямованністю своїх дій. Важко сперечатися з тим, що будь-який прояв волі привабливий. І молоде покоління не завжди здатне протистояти, дати вірну оцінку такій активності.

Є і інші приклади «деформації» особистості. Деяких переслідує страх «потратитися», «розбазарити» свою індивідуальність, виключність на «сіру масу». Це призводить до самоізоляції, накопичування цінностей життя всередину індивіда без віддачі. Як говориться, байдужий не сперечається, він вчиняє посвоєму, як зручно йому.

Мотиви діяльності можуть бути різними. Діяльність може бути внутрішньою потребою і реалізовуватися без примусу, добровільно, тоді процес набуває форми самодіяльності, оскільки здійснюється на підніжжі власної ініціативи. В такій ситуації морально здорова особистість мотивується вищими моральними критеріями та оцінками. Вона прагне зробити більше, краще і ми характеризуємо її як морально здорову особистість. Коли ж діяльність примусова, нав'язана зовнішніми обставинами та здійснюється всупереч волі, тоді особистість прагне обмежитися мінімумом чи взагалі бомжувати. Тоді ми діагностуємо про моральне нездоров'я людини.

Моральне здоров'я збірна категорія, в якій акумулюється попередній досвід людини в процесі формування особистості.

В останні роки у вітчизняній науковій літературі з'явився ряд робіт, в яких робляться спроби дати характеристику та напрацювати визначення категорії морального здоров'я [6; 7; 8:].

Не вдаючись у деякі термінологічні суперечки, підкреслимо загальний недолік, що притаманний деяким роботам, що виводять визначення морального здоров'я за межі духовного світу особистості. Суть морального здоров'я особистості міститься у діяльності, яка мотивується внутрішніми спонуканнями, але її не можна обмежувати станом духовного світу особи. Багато дослідників, характеризуючи моральне здоров'я, підкреслюють різні грані його змісту: колективістське світосприйняття, політичну свідомість, толерантність, класову, етнічну терпимість, патріотизм.

Моральне здоров'я, як сутнісний індикатор свободи особистості, не може не залучати суб'єктивних уявлень про цінне та належне. Тільки на підставі певних моральних знань та переконань, особистість здійснює моральну дію відносно фактів об'єктивної дійсності. Моральні уяви особистості можуть бути різними: істинними – відповідними загальній тенденції розвитку суспільства; хибними—що характеризуються догматизмом та відсталістю.

Буває, що особистість, не усвідомлюючи хибності своїх поглядів, щиро дотримується їм, їй не вистачає знань, не напрацьовані істинні орієнтири, що складають моральне здоров'я. Власної ущербності така особа може і не помічати, оскільки вона вважає, що стверджує своїми діями вищі ідеали гуманізму, захищає ідеї, що не здаються їй ілюзорними або хибними.

Якщо людина прагне приховати свої егоїстичні погляди та установки, свідомо камуфлюється під «позитивного героя»—це небезпечний лицемір, ханжа, соціально-етичний конформіст, який прагне пристосовуватися до будь-яких суспільних вимог, сподівається використати будь-яку можливість уникнути відповідальності і не приймати на себе рішень у складних моральних ситуаціях. Таку людину не зразу можна звинуватити у хитрості, підступності, брехні, оскільки в вона уникає ввиглядати в очах оточуючих у невігідному світлі. Моральне здоров'я – у першу чергу – порядність.

Розглянуті варіанти морального нездоров'я – омана та свідоме лицемірство – однаково шкідливі для всіх форм відношень як і для наглядно-виховної функції. Щира омана не є непоправною у становленні особистості, якщо не набуває характеру фанатизму. Звідси витікає, що моральне здоров'я не зводиться виключно до моральних роздумів та та максимам особистості. До нього входять: діяльність, вчинки, моральні знання, переконання, почуття та уявлення. Це основні компоненти морального здоров'я.

На підставі декларованих особистістю моральних поглядів неможливо оцінити сутність та стан її морального здоров'я: що в ній превалує – альтруїзм чи егоїзм, є моральне здоров'я позитивним чи негативним. Необхідно визначити соціально-історичні риси особистості, хоча при цьому моральне здоров'я ми зможемо дуже приблизно оцінити як позитивне чи негативне. Моральне здоров'я – це сума різних ціннісних орієнтацій від альтруїзму і гуманізму до песимізму та антирозуму, і всі вони можуть бути переплетеними у діях та судженнях особистості.

Моральність особистості залежить від її місця у системі соціально-етичних відношень, а також від індивідуальних особливостей та образу життя, хоча на практиці слід враховувати і псевдоморальне здоров'я, коли усереднений набір атрибутів моралі прикриває особистість нарочитою засвоєністю норм поведінки та моралі: придбана якась тваринка, засвоєна манера поверхового судження про різні речі та явища, присутній і пристрасно розрекламований інтерес до чогось (хоббі) на зразок: кактуси, бджоли, марки, мандрівки, чи «пристойна» бібліотека. Такі «системи» цінностей інколи приваблюють, захоплюють дух у певної частини молоді не досвічених в ловкості, щиро переконаних, що це і є моральна досконалість. А моральні пристосуванці замовчують те, що моральне здоров'я знаходиться там, де людина чітко знає «чого не можна».

Людина не забов'язана все знати та всіх любити, вона не в стані дати всьому адекватну оцінку, але чуйності, співчуттю, співпереживанню слід надавати перевагу у вихованні особистості з дитинства. Соціологи помітили, що деякі моральні норми сьогодні втрачають сенс. Так, моральна норма «скромність» як важлива ознака морального здоров'я особистості, інколи асоціюється у свідомості з бідністю. Переоцінка цінностей – природний процес, хоч у цьому конкретному випадку переоцінка має нездоровий нахил. Для декого вигідно перевести «скромність» у план матеріальний. Звідси «скромно живуть», «скромні достатки», скромні можливості», «скромні результати» і т.д. Такі трафарети, розмножені засобами масової комунікації, літературою, мистецтвом, кіно, телебаченням напрацьовують у результаті готовий стереотип заданості в поведінці: діловий, ініціативний, заповзятий. Інколи не помічаєш, як починають проростати діляцтво, підприємливість на рівні шахрайства, як з «скромних» - викристалізуються «багаті» можливості. Трансформація значень теж причетна до цього перевтілення. Стверджувати, що ми вже маємо суспільство морально здорових людей при зовсім незначних витратах і збогах – означає завдавати суспільству і державі значної шкоди.

Якось, років десять тому на науковій конференції слухав доповідь чеського кінорежисера Міклоша Фарму, який дуже образно змальовував пострадянську ситуацію. Номо soveticus жили в зоопарку, за металевою огорожею і з заздрістю дивилися на своїх братів, які вільно розгулювали на свободі. Паркан прибрали і всі опинилися в рівних умовах, де слабший ризикує опинитися у паці сильнішого і т. інш. Ось, що таке свобода.

Необхідний тверезий, правдивий аналіз всіх сторін нашої дійсності. Для того, щоб підняти суспільну думку на новий рівень вживаються певні зусилля. Використовувати для досягнення мети умовляння, заклики, тільки моральні або тільки матеріальні стимули, рівно як і адміністративні, примусові або навіть юридичні – малорезультативно, а у деяких випадках навіть шкідливо. Врахування життєвих обставин, вибір лінії поведінки найбільш відповідний, найбільш адекватний інтересам суспільства – все це складові морального здоров'я особистості, його зміст. Абсолютизація матеріального розрахунку, переслідування

своїх особистих інтересів вказують на моральне нездоров'я особи. Прикладом можуть бути бомжі всіх рангів: нероби; дорослі діти, які сидять на утриманні у батьків; подружжя, чий внесок в забезпечення сім'ї та виховання дітей значно нижче того комфорту і благ, якими вони користуються.

Моральне здоров'я чи моральне нездоров'я – це критерії свободи особистості, спосіб її буття. Між цими станами морального світу особистості існує перехідна смуга, яка не є ще нездоров'ям, але і не може бути віднесена до здоров'я морального в адекватному сенсі. На цьому «нейтральному кордоні» дозріває моральний стан особистості, який можна було б визначити поняттям «моральні норми». Воно близьке за своїм значенням до філософської категорії міри та може бути відповідно типізованим, до середньостатистичних моральних характеристик, оскільки включає певні індивідуальні відмінності та коливання. Докази на користь виділення такого поняття, як «моральна норма», «абсолютне моральне здоров'я», не існує, це суперечить діалектиці розвитку особистості.

Визнання «нейтральної межі» між двома станами морального світу особистості, зовсім не означає втрати якогось з критеріїв. Однозначного критерія, за яким можна було б судити про моральне здоров'я особистості, практично не існує. Людська психіка є надзвичайно складна і тонка, її встановлення в ній різного роду відхилень звичайна річ. (Г. С. Сковорода – людина – мікрокосм).

Моральне здоров'я передбачає зрілість ціннісних установок особистості, почуття соціальної відповідальності, наявність активної життєвої позиції, «взаємну еквівалентність» у вчинках людей, що здійснюються по відношенню один до одного. Розрив між моральним рівнем суспільного розвитку та вищими мотивами особистості обертається деформацією особистості, а інколи навіть антисуспільною направленістю її поведінки. Входячи в різноманітні суспільні зв'язки, особистість занурюється в багатообразний та складний світ, що сформувався до неї з пануючими в ньому традиціями, моральними нормами, ідеологічними поглядами. Процес засвоєння всієї цієї «олюдненої природи» відіграє вирішальну роль в напрацюванні морального здоров'я кожним.

Особистість не завжди може реалізувати свої високі моральні якості в діяльності, оскільки зберігається напруженість між емпіричним існуванням на рівні побуту, реальними та буденними фактами життя. На рівні самосвідомості така напруженість виражається в незадоволеності особистості, у прагненні до внутрішньої перебудови: самокритичного відношення до себе, до компромісів, докори сумління, суд над собою та інші викриття.

Якою б не була драматичною форма суперечності у самосвідомості особистості, сама по собі вона відіграє важливу самостворюючу роль. Вказана суперечність, діючи «з середини», ніколи не дозволяє слідувати за течією, покладатися на волю випадку чи зовнішніх обставин. Вона виступає у вигляді «точила», на якому правиться особистість, її духовність. Внутрішня суперечність проявляється через зовнішні обставини. Моральні вимоги до особистості в її щоденній діяльності не можуть бути завищеними у порівнянні з пануючим у суспільстві станом моральності, не можуть бути в конфронтації з тим, що визнається «нормальним», «загальним правилом», тим, що «загальновизнане».

Складається два плана вимог до особистості. Один – за принципом «як повинно бути», що є дійсно моральним, інший – за мірками того «як за звичай вчиняють», що від особистості очікують. В означеному випадку моральні вимоги, залишаючись невиконаними повністю, містять у собі більш високу потенційну можливість для морального вдосконалення особистості. Такі суперечності вирішуються не шляхом радикальних заперечень образу життя у цілому, а утвердженням морального начала в щоденному житті.

Діалектична сутність процесу формування морального здоров'я особистості, природно, не зводиться до суперечливої чи єдності тільки цих моментів, хоча вони і є головними. Важливо підкреслити, що особистість не пасивний продукт макро- і мікро-середовища, вона слідує моральним приписам, як правило, за велінням свого серця та совісті.

В свій час Г. Гегель порівнював совість з ліхтарем, який висвічує людині праведний шлях, а коли вона звертає з нього – розбиває ліхтар. Ця специфіка детермінується не тільки конкретними соціальними, а і індивідуальними відмінностями, які закладені в нас природою.

Моральне здоров'я формується у особи не зразу. Особистість не дорівнює посудині, в яку можна залити певну кількість моралі. Самі високі ідеї, самі «жалісливі» моральні проповіді залишаються безплідними, якщо вони не будуть усвідомленими та засвоєними на рівні особистої потреби. Формування морального здоров'я відбувається тільки тоді, коли особистість чітко уявляє його наслідки. В іншому випадку її вчинки можуть виходити з під контролю та переходити у розряд некерованих, непідвладних самій особистості.

Формування морального здоров'я особистості неможливо уявляти у вигляді вулиці з одностороннім рухом. Воно містить в собі три види процесів: пізнавальний, емоційний та вольовий, як єдиний, що зрощує пізнавальну, емоційну та вольову сторони духовного зростання. Успіх залежить від самої особистості і буде дієвим тоді, коли всі засоби, так чи інакше, що впливають на особистість будуть слугувати закріпленню у свідомості та діях високих моральних вимог. Такий підхід передбачає використання двох важливих взаємодоповнюючих моментів:

1. Свідомий педагогічний вплив безпосередньо на мотивацію через переконання, роз'яснення, гру, стимуляцію внутрішньої роботи з самоусвідомленням, переосмисленням себе, своїх необмежених можливостей та оточуючої дійсності.

2. Вплив на особистість через перебудову її мікросередовища, сфери та умов діяльності, надання більшої довіри. Треба враховувати, що у довіри велика екзистенціальна сила.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксьонова В. І. Гуманістичні обрії європейського простору: український контекст: монографія / В. І. Аксьонова. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. - 536с.
2. Боринштейн Е. Р. Личность: ее языковые ценностные ориентации [Монографія] / Е. Р. Боринштейн, А. А. Кавалеров. - Одесса: Астропринт, 2001. - 168 с.
3. Борусевич О. А. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу) / О. А. Борусевич. - К.: Просвіта, 2003. - 35с.
4. Гулевич О. А. Основные стадии моральной социализации / О. А. Гулевич // Психология нравственности; [под ред. А. Л. Журавлева, А. В. Юревича]. - М.: ИП РАН, 2010. - С. 52-66.
5. Достоевский Ф. М. Ряд статей о русской литературе // Собр. Соч.: в 30 т. - М.: Наука, 1976. - Т. 18 - С. 41-104
4. Гулевич О. А. Основные стадии моральной социализации / О. А. Гулевич // Психология нравственности; [под ред. А. Л. Журавлева, А. В. Юревича]. - М.: ИП РАН, 2010. - С. 52-66.
5. Достоевский Ф. М. Ряд статей о русской литературе // Собр. Соч.: в 30 т. - М.: Наука, 1976. - Т. 18 - С. 41-104.
6. Етос і мораль в сучасному світі: [монографія] / [Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та інш.]; відп. ред. В. А. Малахов. - К.: ПАРАПАН, 2004. - 200 с.
7. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі: [монографія] / В. Г. Кремень. - [2-е вид.]. - К.: Знання України, 2010. - 520 с.
8. Малахов В. А. Право бути собою: [монографія] / В. А. Малахов. - К.: Дух і літера, 2008. - 336 с.
9. Цыбра М. Ф. Метанойя: Філософсько-етичний аспект: [монографія] / М. Ф. Цыбра. - Одеса: Астропринт, 2006. - 240 с.
10. Цыбра Н. Ф. Самоутверждение личности: Социально-философский анализ: [монографія] / Н. Ф. Цыбра. - Киев - Одесса, 1989. - 190 с.